

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

4/2024

E-ISSN 2181-1466

9 772181 146004

ISSN 2181-6875

9 772181 687004

@buxdu_uz

@buxdu1

@buxdu1

www.buxdu.uz

4/2024

SCIENCES *** ФИЛОСОФИЯ, ПРАВО И ПОЛИТОЛОГИЯ		
Galimov R.R.	Mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlashda Pokiston va O'zbekiston hamkorligi	250
Нормаева М.Г.	Барьеры рекрутирования женщин в политической карьере: обзор современных практик в зарубежных странах	254
Saparboyev K.K.	Constitutional basis of state policy on youth	261
Бозоров А.М.	Жиноят процессуал ва миллий қонунчилик нормаларини қўллашдаги муаммолар ва уларни такомиллаштириш истиқболлари	266
TARIX *** HISTORY *** ИСТОРИЯ		
Kilichev O.A.	Buxoro amirligi va Rossiya imperiyasi o'rtasidagi elchilik tortiqlarining almashinuvi	271
Jumayeva N.A.	Quyi Zarafshon vohasida ziroatchilik homiysi - bobodehqon bilan bog'liq urf-odat va marosimlar (XIX asr oxiri XX asr boshlari)	275
Эркинова Н.М.	Суғднинг илк ўрта асрлардаги сиёсий ва маданий маркази бўлган Кеш хусусида айрим мулоҳазалар	279
Tursunov A.S.	O'zbekistonning janubiy viloyatlari shaharlarida urbanizatsiya jarayonlari tarixshunosligining tahlili	283

QUYI ZARAFSHON VOHASIDA ZIROATCHILIK HOMIYSI - BOBODEHQON BILAN BOG'LIQ URF-ODAT VA MAROSIMLAR (XIX asr oxiri XX asr boshlari)

*Jumayeva Nilufar Axmatovna,
Buxoro davlat universiteti Arxeologiya va
Buxoro tarixi kafedrasida katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Maqolada Buxoro vohasi aholisining XIX asr oxiri – XX asr boshlarida dehqonchilik bilan bog'liq urf–odat va marosimlari o'rganilib, milliy qadriyatlarimizda ularga bo'lgan hurmat va e'tibor juda yuqori ekanligi Sharq allomalarining qarashlari asosida tahlil qilib beriladi. Hozirda ziroatchilikning jamiyatdagi mavqeyini oshirish borasida amalga oshirilayotgan islohotlar tahlil qilinib, bu islohotlarning samaradorligi ko'p jihatdan milliy qadriyatlarimizga bog'liqligi ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: urf – odat, kult, dehqonchilik, farishtalar, Navro'z bayrami, otashparastlik, hosildorlik, mifologiya, olov.

ПОКРОВИТЕЛЬ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В НИЖНЕЗАРАФСАНСКОМ ОАЗИСЕ - БОБОДЕХАН И СВЯЗАННЫЕ С НИМ ОБЫЧАИ И ЦЕРЕМОНИИ (конец XIX века, начало XX века).

Аннотация. В статье исследуются обычаи и обряды, связанные с земледелием жителей Бухарского оазиса в конце 19-начале 20 веков, и уважение и внимание к ним очень высоки в наших национальных ценностях, основанных на взглядах восточных ученых. В настоящее время анализируются реформы, проводимые для улучшения положения сельского хозяйства в обществе, и показано, что эффективность этих реформ во многом зависит от наших национальных ценностей.

Ключевые слова: обычаи, культ, земледелие, ангелы, праздник Навруз, поклонение огню, урожайность, мифология, огонь.

THE PATRON OF AGRICULTURE IN THE LOWER ZARAFSHAN OASIS - BOBODEKHAN AND CUSTOMS AND CEREMONIES RELATED TO IT (end of the XIX th century, beginning of the XX th century)

Abstract. In the article, the customs and rituals related to farming of the inhabitants of the Bukhara oasis in the late 19th and early 20th centuries are studied, and the respect and attention to them is very high in our national values is analyzed based on the views of the scholars of the East. Currently, the reforms implemented to improve the status of agriculture in society are analyzed, and it is shown that the effectiveness of these reforms largely depends on our national values.

Keywords: Tradition, cult, farming, angels, Navruz holiday, fire-worshipping, harvest, mythology, fire.

Kirish. Ziroatchilik bilan bog'liq bo'lgan xalq urf-odatlari va marosimlar dono xalqimiz tafakkurining g'aroyib mo'jizalaridan biridir. Ajdodlarimiz asrlar davomida ularga amal qilish bilan birga o'ziga xos qoidalar, duolar, aytimlar va alomatlarini ham yaratishgan. Ijtimoiy kundalik hayotda katta o'rin tutgan bu marosimlarda, avvalo, ziroatchilik bilan bog'liq udum va marosimlar o'zining kelib chiqish ildizlari islomgacha bo'lgan tabiat hodisalarini ilohiylashtirish, osmon va yer ilohlariga sig'inish bilan bog'liq bo'lgan.

Bajarilayotgan har bir irim, urf-odat zamirida vo'ha ahlining ziroatchilik bilan bog'liq asriy hayotiy tajribalari, ziyraklik bilan uzluksiz kuzatishlari jamlangan bo'lib, ularning tub mohiyatiga e'tibor berilsa, e'zgulikning hayotbaxsh nurlariga talpinish, dehqonchilikda samarali hosil yetishtirish, yuz berishi mumkin bo'lgan ko'ngilsizliklardan ogoh etish, halol mehnatni rag'batlantirish tabiat ne'matlarini ko'paytirish va avaylab asrashdan iborat bo'lgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. XIX asr oxiri - XX asrning boshlarida Buxoro xonligiga qarashli barcha tumanlarida yashovchi aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayotida patriarxal – urug'chilik munosabatlari an'analari hukm surardi. Bu davrda Rossiyaning O'rta Osiyoni bosib olishi o'zbek xalqi hayotidagi muhim ijtimoiy-siyosiy va madaniy muammolarni yoppasiga yuzaga chiqardi. Ijtimoiy taraqqiyotning mana shu

bosqichi dehqon va ziroatchilik bilan bog'liq bo'lgan bir qancha rasm-rusumlarning xarakterini belgilab berdi. Mavzuga doir adabiyotlarni quyidagi guruhga bo'lib o'rganish mumkin:

1. Dala yozuvlari.
2. Sovet davrida yaratilgan ilmiy tadqiqotlar.
3. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda nashr etilgan tadqiqotlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur ziroatchilikka bag'ishlangan kichik ilmiy tadqiqot ishi tarixiylik tamoyili, xronologik va qiyosiy tahlil usullariga tayangan holda yoritilgan.

Tahlil va natijalar. Qadimdan o'troq dehqonchilik bilan shug'ullangan Quyi Zarafshon vohasi aholisi ajdodlari tomonidan meros qilib qoldirilgan turli-tuman urf-odatlar, marosimlar va udumlarga qat'iy amal qilishgan hamda ularning magik (sehrgarlik) kuchiga ishonishgan. Ijtimoiy hayotda katta o'rin tutgan bu marosimlarda. Avvalo ziroatchilik bilan bog'liq udum va marosimlarning ko'plari o'zining kelib chiqish ildizlari islomgacha bo'lgan tabiat hodisalarini ilohiylashtirish, osmon va yer ilohlariga sig'inish bilan bog'liq bo'lgan. Shuningdek, ko'plab ziroat urf-odat va marosimlarini islomgacha bo'lgan e'tiqodiy qarashlar bilan islomiy qarashlarning qorishgan sinkratik tarzda ham uchratamiz.

Bajarilayotgan har bir irim, urf-odat zamirida voha aholining ziroatchilik bilan bog'liq asriy hayotiy tajribalari, ziyraklik bilan uzluksiz kuzatishlari jamlangan bo'lib, ularning tub mohiyatiga e'tibor berilsa, ezgulikning hayotbaxsh nurlariga talpinish, dehqonchilikda samarali hosil etishtirish, odamlarni hosil etishtirishda bo'lishi mumkin bo'lgan ko'ngilsizliklardan ogoh etish, halol mehnatni rivojlantirish, tabiat ne'matlarini ko'paytirish va avaylab asrashdan iborat bo'lgan.

Ziroatchilik bilan bog'liq xalq urf-odatlar va marosimlar dono xalqimiz tafakkurining g'aroyib mo'jizalaridan biridir. Ajdodlarimiz necha – necha asrlar ularga amal qilish bilan birga ularga taalluqli qoidalar duolar, aytimlar va alomatlarini ham yaratishgan.

XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida Buxoro vohasida yashovchi aholining ijtimoiy – iqtisodiy hayotida patriarxal munosabatlar hukm surardi. Bu davrda Rossiyaning O'rta Osiyoni bosib olishi o'zbek xalqi hayotidagi muhim ijtimoiy-siyosiy va madaniy muammolarni yoppasiga yuzaga chiqardi. Ijtimoiy taraqqiyotning mana shu bosqichi dehqon va ziroatchilik bilan bog'liq bo'lgan bir qancha rasm – rusumlarning xarakterini belgilab berdi.

Vohada ham bu udumlar xalqning yashash va mehnat tarzi bilan bog'lanib o'tkazib kelingan. Ayniqsa, O'rta Osiyodagi boshqa xalqlar kabi ziroatchilik xomiysi – Bobodehqon kulti va u bilan bog'liq urf – odatlar keng tarqalgan.

Axborotchilarning ma'lumotlaridan shu narsa ma'lumki, dehqonchilikning homiysi Bobodehqon halol mehnat bilan kun ko'ruvchi, boshqalar xaqidan hazar qiluvchi dehqonlarga homiylik qiluvchi, ularning mehnat unumiga unum qo'shuvchi pir hisoblangan. U ayni sahar paytida dehqonlar ko'targan xirmonlarda paydo bo'lib, tong sahar turgan Dehqonlarning xirmoniga baraka ulashib ularning yetishtirgan hosilini to'kilib, sochilib isrof bo'lishdan asrar emish. Qadimgi yozma manbalarni kuzatish jarayonida Bobodehqon obrazi bilan bog'liq bir ma'lumotga duch keldik. Nosiruddin Burhoniddin Rabg'uziyning asarida ziroatchilikning homiysi Bobodehqon Odam timsolida o'z aksini topadi.

Asardagi «Qissayi Odam safiy alayhissalom» hikoyatida agar Olloh Jabroil, Isrofil, Mikoil, Azroil kabi farishtalarni yaratmaganda, olam bunchalar rang – barang rivojlanmagan bo'lardi, deyiladi. Qachonki biror narsani yaratish zarur bo'lsa yoxud boshqa bir ishni amalga oshirmoqchi bo'lsa, shu farishtalar xizmatidan foydalanadi. Axborotchilarimizning fikriga qaraganda, yaxshilik farishtalari yerga tushib dehqonlarga, chorvadorlarga yoxud boshqa kasb egalariga yaxshilik qilmoqchi bo'lsalar, Xo'jayi Xizr, Bobodehqon, Dehqonbobo suratida paydo bo'lishar ekan.

Keksalarning aytishicha, farishtalar osmon toqida yashashadi. Ularni hech kim ko'rmaydi, faqatgina ko'ngil ko'zi bilan ilg'ash mumkin. Shu boisdan ham ular hech kutilmagan yerda namoyon bo'larkan.

Yuqorida nomi eslatilgan Rabg'uziyning hikoyatidan shu narsa ayon bo'ladiki, «Odam Hindustonda Anjalus otlig' yerda Sarandib tog'inga tushdi. Havvo Jadda tog'inga tushdi. Odamning yoshi tomgan yerda o't – em, achig' – chuchuk dorular bo'ldi. Havvoning ko'zi yoshi tomgan yerda ud, karanful, sunbul, xino, o'sma undi». Demak, yerda paydo bo'lgan o't-o'lanlar, xayvonlar inson (Odamning) mo'jizasi tufayli ro'y bergan ekan.

Odam ato va Momo Havo yerga quvilgach ularning yashash uchun sharoit zarur edi. Ular yerga tushgach, qorinlari och qoladi. Shunda Jabroil yordamga kelib, ularga xo'kiz, bug'doy olib keladi. Odamga yer haydashni, urug' sepishi, o'simlikni parvarish qilishni, g'alla o'rishni, yanchishni, un qilishni va pishirishni o'rgatadi.

Demak, Odam dehqonchilikda zarur bo'lgan barcha qurollarning, madaniy o'simliklarning ijodkori – piridir. Keksalar aytgandek, barcha ishlar – dehqonchilik ham, chorvachilik ham, hunarmandchilik ham Odamdan meros qolgan. Odam – Bobodehqon ko'zga ko'rinmaydi, ammo unga qurbonlik qilib murojaat qilinganda kishilarga yordam ko'rsatadi, ekinlarga rivoj berib, balo-qazolardan asraydi, degan tasavvurlar yuzaga kelgan.

Bobodehqon timsolini ziroatchilar bitta suratda tasavvur qilisholmaydi. Shuningdek, faqat Bobodehqonga bag'ishlangan alohida marosim ham yo'q. Bobodehqon turli marosimlarda tilga olinadi. uning ramzi sifatida ko'p o'rinlarda soqoliga oq tushgan keksa kishi ish bajaradi. Kuz yoki erta bahorda dalaga ko'sh tushganda, ariqlarni tozalashda, urug' ekishda, g'alla o'rishda, xirmondagi donni sovurishda birinchi ishni badavlat, bola – chaqasi, nevara – chevarasi ko'p, ishi doim oldinga ketadigan tadbirkor, obro'li kishi boshlab bergan. Dehqonchilikdagi har qanday ishning boshlamasida Bobodehqon ramzidaga keksa otaxonlar turishgan. Yuqoridagi fikrlarni N.A.Kislyakov, K.A.Bogomolova, M.R.Raximov, M.Sandreyev, L.F.Monogarova kabi elshunos olimlarning ma'lumotlari ham tasdiqlaydi.

Elshunos olim I.Muhiddinovning yozishicha, Buxoro vohasidagi barcha qishloqlarda Bobodehqon vazifasini «faygunay» yoki «shogun» deb atalgan eng hurmatli, tajribali qariya bajargan. Xingo daryosi havzasidagi tojiklaruni «shavgun», Rushon, Bartang va Xufda «xushpayqadam» deyishgan. Ularning vazifasi avloddan-avlodga o'tgan. M.S.Andreyev ham yuqoridagi fikrlarni tasdiqlab, har qaysi «qutlug' qadam» (xush poyqadam) yoki «omad keltiruvchi») avloddan-avlodga yoxud otadan o'g'ilga o'tgan, qo'li yengil bo'lgan odam tomonidan bajarilgan, u ziroatchilik marosimida aniq bir vazifani bajargan: birinchi qo'sh chiqarish – shudgorlashda, urug' sochishda, g'alla o'rish va sug'orishda bosh bo'lgan, shuningdek, etti kun mobaynida erkaklarning ayollar mashg'ul bo'lgan yozgi yaylovga borishini taqiqlagan.

Shuni ta'kidlash kerakki, axborotchilarimizning xabarlariga qaraganda, Buxoro vohasida Bobodehqon timsolini bajaruvchi shaxslar oldindan belgilab qo'yilmagan, ya'ni bu vazifani xamisha bir kishi bajarmagan. Shu boisdan ham bu vazifa otadan o'g'ilga qoldirilmagan. Jondor tumanidagi Buxorcha qishlog'ida, agar qishloqda eshon kishi yashasa, ko'proq Bobodehqon vazifasini o'sha kishi bajargan. Agar eshon olamdan o'tsa, uning o'rnini katta o'g'illaridan biri bajargan.

O'rta Osiyoning boshqa hududlaridagi singari Buxoro vohasida ham Bobodehqon timsolini nuroniy chol qiyofasida tasavvur qilishgan. Jondor tumanida qo'sh chiqarish, g'alla o'rimi, xirmon yanchish marosimlarida nuroniy chol ishtirok etolmay qolsa, bu vazifani davradagi eng eshi katta kishi bajargan. U kishining yoshi 50, 55, 60 da ham bo'lishi mumkin ekan.

Qorako'l tumanida ilm egasi qishloq mullasi yoxud uning o'g'illaridan biri ham marosim chog'ida «Qur'on»dan oyatlar o'qib duo qilishi, ishni esa keksaroq kishi boshlab berishi mumkin deyishar ekan. Yuqoridagi ma'lumotlar zahirida Bobodehqon timsolida bir necha xil mifologik personajlarni tasavvur qilish an'anasi mavjudligidan dalolat beradi. Islom dini paydo bo'lgandan so'ng yaratilgan «Nurnoma» majmuasining «Risolayi dehqon» bobida «Odam alayhissalomdan to janob rasulilloh Sallollohu alayhi vasallamning saodatlarigacha 7777 dehqon o'tibdurlar. Hammalari oqil va dono va kasb-koriga muvofiq risola va sohib duo edilar» deyiladi. Balki «Nurnoma»ning el orasida tarqalishi ziroatchilar tasavvuridagi Bobodehqon timsolining shakllanishiga asos bo'lgan bo'lishi ham mumkin.

Dehqonchilik bilan shug'ullanadigan aholi hosilning miqdorini tabiatga va undagi sehrli (magik) kuchlarga bag'ishlagan. Ba'zan ekinlarning rivoji past bo'lib, hosil kam bo'lsa va bu hodisa ikki – uch qaytarilsa bunday yerga odamlar salbiy nazar bilan qarashgan. Giyoh unmaydigan yoki kam hosilli paykallarni «it tekkan yer» (ins- jins tekkan ma'nosida), «xudo qarg'agan yer» deb nomlashgan.

Etnograf olim G.P.Snesaryevning ma'lumotlariga qaraganda xorazmliklar o'lgan odamning jasadi tekkan yerni nopok, deb biladilar. Agar yaqin ekiladigan yerda odam jasadi yoki uning suyaklari topilsa, bu joy harom hisoblangan. Bunday yerni besh marta sug'organdan keyingina ekin ekishgan. Ayrim joylarda esa bunday yerlarning atrofini uvat olib o'rab qo'yishgan va 2-3 yil davomida sug'ormaganlar, ekin ham ekmagan.

Axborotchilarning bergan ma'lumotlaridan shu narsani anglash mumkinki, voha dehqonlari Bobodehqonning Xizr qiyofasida ham tasavvur qilganlar. Demak, ajdodlarimizning o'ylashicha, Xizr bobo halol mehnat qilgan, pokiza, diyonatli insonlarning oldida hamisha hoziru nozir. Xizr – arxaiik mifologiyada bahor va tirilish ramzi: keyincha bu Sharq diniy va epos badiiy tafakkuri orqali «obi hayot» tiriklik – suvi baxsh etuvchi, degan tasavvur qo'shiladi. Yuqoridagi hikoyani nazarda tugib shuni aytish mumkinki, «o'lik yer»ni tiriltirishga intilgan qo'shchiga Xizr bobo yordamga kelgan. Kishilarning nazarida «o'lik yer» tirilgan va mo'l-ko'l hosil berishi mumkin.

Albatta, dehqonlar kuzgi va bahorgi shudgor, ekin-tikin, sug'orish, o'rish, xirmon qilish, yanchish ishlarida Xizr bobodan yordam so'rashgan. Kishilar Xizr boboni har joyda uchratish mumkin, deb o'ylashadi. Axborotchi Bahodir Abdurazzoqovning hikoya qilishicha, begona kishi bilan berib ko'rishayotganda ba'zi

кексалар hamrohining bosh barmog'ini siqib ushlashadi. Sababi ko'rishayotgan shaxs Xizr bo'lsa, bosh barmog'ining suyagi bo'lmas ekan. Suyaksiz barmoqni ushlagan kishi Xizrdan qat'iy biror narsani so'rash imkoniyati bo'lgan. Kishilarning tushunchasicha Xizr bobona faqat ziroatchilarga, balki chorvadorlarga ham, ovchilarga ham va boshqa kasb egalariga ham, befarzand kishilarga ham, og'ir kasalga ham o'zining karomatini ko'rsatgan, yordam bergan.

Xalq tasavvurida Xo'jayi Xizr ko'lida hassa ushlagan, goh piyoda, goh eshak mingan orasta kiyingan chol sifatida gavdalan tirilgan.

Dehqonchilikning ko'zini biladigan keksa kishilarni «Xizr ko'rgan» yoki «Xizr ko'rganning bolasi» deyishgan. Dehqonchilikdan mo'l hosil olgan kishilarni ham «Dehqon boboning nafasi tekkan» yoki «Dalasidan Dehqonbobo hassasini sudrab o'tgan» deb ulug'lashgan. Axborotchi Kenja bobo Jumanazarovning ta'kidlashicha, otasi ekan bug'doy, arpa o'sib, otga tenglashgan ekan. Kishilar «boy buvaning yeridan Dehqonbobo etagini sudrab o'tgan, doni omborga sig'maydi» deb gap kilisharkan. Ko'pning gapida Xizr bor deganlaridek, don omborga sig'may, ortganini o'raga ko'mishgan ekan.

Xalqimizda Bobodehqon haqida turli rivoyatlar, afsona va ertaklar mavjud, bir – birini to'ldiruvchi bunday folklor asarlari qaysidir ma'noda Bobodehqonni ulug'lashga xizmat qiladi.

Ajdodlarimiz mifologiyasida muqaddas kult darajasiga ko'tarilgan Bobodehqon timsoliga voqea dehqonlarining ham e'tiqod qilishi asosli edi. Bobodehqon bilan bog'liq marosimlarga mullalar tomonidan ilohiy tus berildi. Natijada marosimning mazmundorligi, kishilar orasidagi mavqeyi ancha ortgan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, O'rta Osiyoda yashovchi xalqlar orasida ziroatchilik homiysi Bobodehqon yoki Dehqonbobo obrazining tarixiy – mifologik asoslari kadimgi hosildorlik ilohi bilan bog'liq. Qadimgi ajdodlarimizning e'tiqodiy ishonchlari, tabiat hodisalarini ilohiylashtirish bilan bog'liq mifologik hosildorlik xudosi yoki hosildorlik ilohlariga topinish an'analari zaminida paydo bo'lgan hamda homiy kuch timsoli sifatida mifologik qahramonlar qatoridan o'rin olgan va keyinchalik ularga islomiy tus berilgan.

Demak, xalqimizning ziroatchilik homiysi Bobodehqon kultiga sig'inish udumida islomgacha bo'lgan e'tiqodiy qarashlarning islomiy an'analari bilan qorishiq holda sinkretik tarzda saqlanib kelayotganligini ko'rishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Богомолова К.А. Следы древнего культа воды у таджиков//Изв.отд. общественных наук. АН Тадж ССР. Сталинабад, 1952. - Вып. 2. - С. 19-21.
2. Кисляков Н.А. Патриархально-феодалные отношения среди оседлого сельского населения Бухарского ханства в конце XIX - начала XX вв//ТИЭ. -М-Л. 1962. – С.
3. Рахимов М.Р. Земледелие бассейна р. Хингоу в дореволюционный период. // Труды АН Тадж ССР. -Сталинабад, 1957. Т. 43. - С. 7.
4. Моногарова Л.Ф. Материалы по этнографии ёзгулумцев//ТИЭ. н.с.. 1959. т.XI. - Вып. VII - С. 12
5. Носирулдин Бурхониддин Рабзузий. Киссаси Рабзузий. I-китоб. -Т.: Ёзувчи. 1990. -Б. 25-26
6. «Нурнома» мажмуаси. -Т., 1991. -Б. 32.
7. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Харезма. - М.:Наука,1969.-С.226.
8. Ёзбек мифологик афсоналарида Хизр тириклик бахш этадиган хаёт сувини топиб ичганлиги учун абадий бархаётликка эришган мўъжизакор хомий ҳисобланади. Шу боис Хизр образи кўпинча сув манбалари билан боглик холда тасвирланади. Инак йўли афсоналари. Тўплаб, нашрга тайёрловчи: М.Жураев. -Т.: Фан, 1993. -Б. 87-88.
9. Дала ёзувлари, 1996 йил. Жондор тумани, Бухорча қишлоғи.
10. Дала ёзувлари, 1997 йил. Жондор тумани, Беклар қишлоғи.